

УДК 327.5:364.442(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.12>

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ПОСТРАЖДАЛИХ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Вородін С.В.,

аспірант Київського університету права

НАН України

ORCID: 0009-0007-0959-2451

Вородін С.В. Захист прав і свобод постраждалих в умовах збройної агресії РФ: сучасні виклики правового регулювання.

На сьогодні існує чимало міжнародних організацій, які контролюють дотримання цих прав і свобод та сприяють їх захисту, зокрема суди та трибунали. Основою механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є правові принципи, норми, а також умови та вимоги до діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і громадян. Усі ці елементи разом забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. В Україні механізм захисту прав реалізується через діяльність Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин, а також інших комітетів Верховної Ради, які займаються забезпеченням і захистом прав людини. Після початку збройної агресії росії та її повномасштабного вторгнення на території України була запроваджена дія воєнного стану який триває і зараз. В умовах воєнного стану захист прав людини стає особливо складним. Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають можливість обмеження окремих прав громадян. Однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та обмеженими в обсязі, застосовуватися відповідно до принципів демократії та правової держави з метою захисту суспільних інтересів, підтримання громадського порядку і безпеки, а також прав і свобод інших громадян. Важливо, щоб ці обмеження відповідали міжнародним стандартам і правам людини.

Можна виділити три основні проблемні питання у сфері захисту прав постраждалого населення в умовах повномасштабної збройної агресії проти України:

Евакуація. З 24 лютого 2022 року на різних рівнях почали впроваджувати заходи для евакуації населення з регіонів, де існує високий ризик для життя та здоров'я громадян. Проте ці заходи відрізняються за своїм характером та організацією.

Реалізація прав ВПО. Довгий час реалізація державної політики у сфері внутрішнього пере-

міщення не спиралася на достатню інформацію про кількість внутрішньо переміщених осіб, їхній соціально-демографічний портрет та оцінку їхніх потреб.

Житло. Незважаючи на реагування місцевої влади на масове вимушене переміщення, та забезпечення розміщення людей у різних форматах (у навчальних закладах, гуртожитках, тощо), слід відзначити, що в подальшому умови залишаються неналежними, немає належного інформування з боку центральної влади щодо наявних місць для розміщення, тощо.

Ключові слова: захист прав та свобод, збройна агресія РФ, забезпечення прав і свобод, реалізація прав ВПО, механізм захисту прав і свобод, захист прав людини.

Vorodin S.V. Protection of rights and freedoms of victims in the conditions of armed aggression of the Russian Federation: modern challenges of legal regulation.

Today, there are many international organizations that monitor the observance of these rights and freedoms and contribute to their protection, in particular courts and tribunals. The basis of the mechanism for protecting the rights and freedoms of man and citizen are legal principles, norms, as well as conditions and requirements for the activities of authorities, local governments, their officials and citizens. All these elements together ensure the observance, implementation and protection of the rights and freedoms of citizens. In Ukraine, the mechanism for protecting rights is implemented through the activities of the Verkhovna Rada Committee on Human Rights, National Minorities and Interethnic Relations, as well as other committees of the Verkhovna Rada that are engaged in ensuring and protecting human rights. After the beginning of Russia's armed aggression and its full-scale invasion of Ukraine, martial law was introduced, which continues now. Under martial law, the protection of human rights becomes especially difficult. The Constitution of Ukraine and other normative legal acts allow the possibility of restricting certain rights of citizens. However, such restrictions should be

justified, temporary and limited in scope, applied in accordance with the principles of democracy and the rule of law in order to protect public interests, maintain public order and security, as well as the rights and freedoms of other citizens. It is important that these restrictions comply with international standards and human rights.

There are three main problematic issues in the field of protection of rights affected population in conditions of full-scale armed aggression against Ukraine:

Evacuation. Since February 24, 2022, measures have been introduced at various levels to evacuate the population from regions where there is a high risk to the life and health of citizens. However, these events differ in nature and organization.

Realization of the rights of internally displaced persons. For a long time, the implementation of the state policy in the field of internal displacement did not rely on sufficient information about the number of internally displaced persons, their socio-demographic portrait and assessment of their needs.

Housing. Despite the response of local authorities to mass forced displacement, and ensuring the placement of people in various formats (in educational institutions, dormitories, etc.), it should be noted that in the future the conditions remain inadequate, there is no proper information from the central authorities about the available places for placement, etc.

Key words: protection of rights and freedoms, armed aggression of the Russian Federation, ensuring of rights and freedoms, internally displaced persons, mechanism of protection of rights and freedoms, protection of human rights.

Постановка проблеми. У зв'язку із повномасштабним вторгненням рф в Україну 2022–2024 роки стали роками наймасовішого внутрішнього переміщення в Європі після Другої світової війни. За даними Мінсоцполітики, станом на 16.01.2023 в Україні офіційно зареєстровано 4 851 119 ВПО, більше 6 мільйонів українців вимушені були шукати прихисток за кордоном. Значна кількість населення була депортована чи примусово переміщена, або залишилося проживати на тимчасово окупованих територіях або в районах проведення бойових дій. У цій безпрецедентно складній ситуації постає ключове та фундаментальне значення питання захисту прав та свобод постраждалих осіб від збройної агресії, яку безпідставно розв'язала рф проти України та її народу.

Мета полягає у дослідженні наявного статусу захисту прав та свобод осіб постраждалих внаслідок збройної агресії рф, аналіз досягнень в цьому питанні, здобутків, а також сучасних викликів на шляху правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Увагу захисту прав та свобод постраждалих від збройної агресії рф: приділяли С.Д. Вальчук, О.В. Скрипнюк, А.М. Колодій, І.Ф. Корж, Р.В. Кравчук, Д.А. Мазан, та інші, проте, на сьогодні, питання захисту прав та свобод постраждалих від збройної агресії рф, є настільки нагальною, що дана проблематика потребує постійного вивчення й удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Питання прав і свобод людини та громадянина є невід'ємною складовою проблематики фактичного становища особистості в суспільстві та державі. Сьогодні основні права і свободи людини перестали бути виключно справою внутрішньої юрисдикції держав, а стали глобальним питанням, що турбує все міжнародне співтовариство. Коли національний механізм не здатний забезпечити реалізацію прав і свобод людини, міжнародне право дозволяє використовувати міжнародні механізми для гарантування і захисту цих прав. Ефективність і наявність таких міжнародних механізмів є критично важливою для дотримання міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини.

Після збройної агресії росії та її повномасштабного вторгнення на територію України питання забезпечення міжнародної безпеки стало одним із ключових викликів сьогодення. Як незалежна, правова та соціальна держава, Україна виявляє особливу зацікавленість у захисті прав і свобод людини. На сьогодні існує чимало міжнародних організацій, які контролюють дотримання цих прав і свобод та сприяють їх захисту, зокрема суди та трибунали. Вони поділяються на універсальні, що функціонують під егідою ООН, та регіональні (європейські, американські, африканські, азіатські тощо).

До міжнародно-правових засобів, призначених для забезпечення і захисту основних прав людини, належать:

- міжнародно-правові акти, що містять правила діяльності, визначають права та обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які зазвичай не містять норм і правил поведінки та безпосередньо не формулюють права і обов'язки (наприклад, декларації, заяви, меморандуми);
- міжнародні органи, що здійснюють нагляд і контроль за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети), а також ті, що займаються їх захистом (суди, трибунали) [1, с. 14-15].

Серед міжнародних органів, діяльність яких спрямована на захист прав людини, виділяють наступні категорії:

- Міжнародні органи, що діють у межах угод з прав людини: ці органи складаються з

незалежних експертів або представників урядів і видають загальні рекомендації.

- Міжнародні несудові органи, що контролюють дотримання угод щодо прав людини: вони складаються з експертів і приймають конкретні рекомендації, обов'язковість яких ґрунтується на моральному авторитеті цих органів.

- Міжнародні юрисдикційні органи, як судового, так і несудового характеру, що захищають права людини, видають обов'язкові рішення та можуть забезпечити їх виконання [2, с. 2].

Законодавство України передбачає можливість запровадження воєнного стану у випадку загрози національній безпеці або територіальній цілісності країни. Під час воєнного стану деякі права і свободи громадян можуть бути обмежені для забезпечення оборони та безпеки держави. Однак ці обмеження не стосуються всіх прав громадян. Відповідно до статті 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», указ Президента про запровадження воєнного стану містить перелік конституційних прав і свобод людини, які тимчасово обмежуються, а також термін дії цих обмежень [3].

Отже, запровадження особливого правового режиму, зокрема воєнного стану, може становити загрозу для основних прав і свобод людини. Однак слід підкреслити, що українське законодавство містить механізми та гарантії захисту прав людини навіть за таких обставин. Крім того, термін дії обмежень не може перевищувати тривалість надзвичайного або воєнного стану. Це означає, що після його завершення всі конституційні права і свободи мають бути повністю відновлені.

Варто зазначити, що 16 вересня 2022 року росія остаточно вийшла з Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що стало наслідком її виключення з Ради Європи. У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини втратив юрисдикцію над росією, і розгляд тисяч скарг проти неї, включно зі скаргами, поданими Україною, опинився під загрозою. За словами правозахисника з Центру громадянських свобод Володимира Яворського, росія заявляє, що вийшла з Конвенції ще в березні, і тому більше не несе жодних зобов'язань. Він також наголошує, що ЄСПЛ, за своїми процедурами, не може винести рішення без участі росії, а для розгляду справи обов'язкова присутність судді від цієї країни. Залишається сподіватися, що суд усе ж розгляне ці справи, і його рішення зможуть бути використані як докази в інших судах та інституціях, що відіграє важливу роль у розгляді справ у Міжнародному суді ООН, міжнародних арбітражах та розслідуваннях міжнародних злочинів [4].

Основою механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є правові принципи, нор-

ми (юридичні гарантії), а також умови та вимоги до діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і громадян. Усі ці елементи разом забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. Вважається, що це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування та інших державних інституцій, які забезпечують, охороняють і захищають ці права та свободи [5, с. 4].

Механізм захисту прав людини як правове явище являє собою систему, оскільки включає в себе низку складових, таких як право на захист, форми та способи захисту прав, а також процес і порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. Ця система характеризується діалектичною взаємозалежністю між її частинами, де кожен елемент має своє місце та виконує визначену функцію. Механізм захисту прав повинен бути цілісним та логічно-узгодженим процесом. Його суть полягає в послідовних діях людини, спрямованих на відновлення стану, який існував до порушення її прав.

У сучасній теорії прав людини права поділяють на абсолютні та відносні, зокрема за критерієм можливості чи неможливості їх обмеження. Абсолютними вважаються ті права, які не можна обмежити за жодних умов [6, с. 81]. Це положення чітко реалізується в Україні у сфері захисту прав людини. Згідно зі статтею 64 Основного Закону країни, права людини «не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Ця норма підкреслює, що обмеження прав людини повинні бути обґрунтовані виключно Конституцією України.

В Україні механізм захисту прав реалізується через діяльність Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин, а також інших комітетів Верховної Ради, які займаються забезпеченням і захистом прав людини. Серед ключових інституцій також є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральна прокуратура України, інститут адвокатури (система надання правової допомоги), Міністерство внутрішніх справ України (у частині розвитку внутрішнього контролю за дотриманням прав людини), Міністерство юстиції України та інші центральні органи виконавчої влади.

В умовах воєнного стану захист прав людини стає особливо складним. Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають можливість обмеження окремих прав громадян. Однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та обмеженими в обсязі, застосовуватися відповідно до принципів де-

мократії та правової держави з метою захисту суспільних інтересів, підтримання громадського порядку і безпеки, а також прав і свобод інших громадян. Важливо, щоб ці обмеження відповідали міжнародним стандартам і правам людини. Завдяки принципу верховенства права, а також діючим Конвенції та рішенням Європейського суду з прав людини, наразі існує усталена практика визначення правомірності та виправданості обмеження прав і свобод людини.

Далі представлено основні проблемні питання у сфері захисту прав постраждалого населення в умовах повномасштабної збройної агресії проти України.

1) Евакуація

З 24 лютого 2022 року на різних рівнях почали впроваджувати заходи для евакуації населення з регіонів, де існує високий ризик для життя та здоров'я громадян. Проте ці заходи відрізняються за своїм характером та організацією. На даний момент відсутня цілісна система евакуації цивільного населення з зон бойових дій та прилеглих територій. Основними проблемами є:

- невизначеність узгодженого механізму евакуації на національному, міжрегіональному та місцевому рівнях. Через це евакуація здійснюється без координації між громадськими організаціями, місцевою владою та центральними органами влади.
- відсутність затверджених та доступних для громадськості стратегій евакуації для конкретних областей та громад, включно з евакуацією державних і комунальних закладів. Це особливо стосується закладів закритого типу, дитячих будинків та інтернатів, які залишаються у вразливому становищі.
- відсутня система оцінки стану здоров'я евакуйованих осіб, що ускладнює їх подальше розміщення та перенаправлення до відповідних закладів.
- державна підтримка та взаємодія з громадськими організаціями у допомозі людям з інвалідністю та маломобільним особам, включно з відновленням документів та наданням соціальних послуг, залишається недостатньою.
- не існує централізованої системи збору та оновлення інформації про місця для тимчасового та довгострокового перебування евакуйованих осіб, особливо для людей з інвалідністю та маломобільних груп населення [7].

Зокрема, занепокоєння викликають заяви про те, що евакуація є обов'язковим проявом «проукраїнської позиції». Це може мати негативні наслідки, якщо не надається повна інформація про безпечні шляхи евакуації, умови подальшого розміщення та допомогу, яку готові надати держава, міжнародні організації та волонтери. 29 липня 2022 року Мінреінтеграції оголосило про створення Координаційного шта-

бу для організації евакуації у Донецькій області та про введення обов'язкової евакуації мешканців цього регіону. Проте, станом на 1 серпня 2022 року, оприлюднений алгоритм евакуації все ще не містить достатньої інформації про порядок роботи координаційного штабу та механізми взаємодії з ним [7].

Нижче наведені шляхи вирішення відповідальними за які можуть виступати МВС, МЗС, Мінсоцполітики, МОЗ, Мінцифри, Обласні та Київська міська військові адміністрації.

- Створення координаційного центру з питань евакуації цивільного населення для об'єднання ресурсів держави, громад та громадських організацій.
- Розробка механізмів евакуації, включаючи обов'язкове переміщення, з подальшим донесенням інформації до громадськості.
- Формування системи збору та оновлення інформації про місця тимчасового й довгострокового перебування евакуйованих, яка враховувала б їхній стан здоров'я та інші необхідні критерії.
- Відкриття нових спеціалізованих закладів для розміщення осіб з інвалідністю та маломобільних осіб, а також сприяння цьому процесу.
- Запровадження системи супроводу для окремих категорій евакуйованих.
- Забезпечення належного інформування про евакуацію, зокрема щодо безпечних коридорів і маршрутів, подальшого розміщення та надання допомоги.

2) Реалізація прав ВПО

Довгий час реалізація державної політики у сфері внутрішнього переміщення не спиралася на достатню інформацію про кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), їхній соціально-демографічний портрет та оцінку їхніх потреб. Це було зумовлено, зокрема, дискримінаційною політикою щодо осіб, які проживають на тимчасово окупованій території. З початком широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України та суттєвим зростанням кількості ВПО питання адекватного обліку та вивчення їхніх потреб у приймальних громадах і на загальнонаціональному рівні стало значно більш актуальним. Проте важко стверджувати, що відбулися суттєві зміни у задоволенні потреб ВПО; можна зазначити таке:

- відсутність відповідних статистичних даних щодо ВПО. Автоматичному врахуванню до статистики підлягають всі особи, зареєстровані до 24 лютого 2022 року;
- відсутність прозорої методології оцінки потреб призводить до того, що потреби оцінюються за принципом презумпції на підставі «статусів», що створює додаткові корупційні ризики та простір для зловживань різними видами допомоги;

- відсутність можливості оновлення потреб, визначених під час отримання довідки ВПО, у застосунку «Дія» та належного механізму реагування на них;

- відсутність чітко визначених потреб на місцевому рівні призводить до непропорційного та хаотичного реагування на ці потреби, що ускладнює формування запиту на довгострокову перспективу та залучення необхідних обсягів фінансування [7].

Шляхами вирішення цієї проблеми керуючись відповідальними органами, а саме Мінреінтеграції, Мінсоцполітики, Мінгромад, Мінцифри, Обласні та Київська міська військові адміністрації можна виділити наступні:

- впровадження механізму оцінки потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з метою їх подальшого задоволення.

- систематичне проведення оцінки потреб і надання інформації про результати місцевій владі, міжнародним партнерам та іншим зацікавленим сторонам для формування довгострокових рішень та реалізації програм.

- збір і поширення інформації про актуальну кількість ВПО в різних громадах та окремих населених пунктах.

- створення електронного кабінету ВПО в додатку «Дія» для можливості внесення та/або оновлення інформації та/або документів для отримання послуг, а також для відстеження їхнього статусу.

3) Житло

Незважаючи на реагування місцевої влади на масове вимушене переміщення, спричинене широкомасштабною агресією РФ, та забезпечення розміщення людей у різних форматах (у навчальних закладах, гуртожитках, санаторіях, таборах, приватних квартирах, будинках у сільській місцевості тощо), слід відзначити, що в подальшому:

- умови проживання у багатьох місцях компактного поселення залишаються неналежними, а кількість місць для поселення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є недостатньою.

- не проведена оцінка наявного житла державної та комунальної власності (рекреаційні об'єкти, санаторії тощо), а також об'єктів у громадах, які потенційно можуть бути залучені для забезпечення житлових прав ВПО (шляхом передачі у власність громади після визнання відумерлими, реконструкції, проведення ремонтних робіт тощо).

- немає належного інформування з боку центральної влади щодо наявних місць для розміщення, оскільки відбувається лише загальне інформування про кількість доступних місць без зазначення конкретних адрес та інших деталей.

- спостерігається подальше усунення центральної влади від координації процесів, пов'язаних із розміщенням [7].

Тому, одним із шляхів вирішення цієї проблеми є створення єдиної інформаційної бази даних про доступні місця розміщення, їх оперативне оновлення та надання інформації в узагальненому форматі. З міркувань безпеки така база повинна бути закритою та доступною лише для уповноважених органів влади, без відкритого доступу для громадськості. Крім того, необхідно забезпечити координацію процесів розміщення на центральному рівні та вжити заходів для формування довгострокових рішень у сфері забезпечення житлових прав за участю громадськості та міжнародних організацій.

Висновки. Захист прав і свобод людини в умовах збройної агресії РФ проти України та загострення міжнародної безпеки є пріоритетним питанням як на національному, так і на міжнародному рівні. В Україні, попри складну ситуацію, забезпечено низку механізмів захисту прав і свобод навіть у період воєнного стану, при цьому обмеження прав можливе лише за умови дотримання міжнародних стандартів.

Аналіз існуючих правових механізмів вказує на необхідність посилення та вдосконалення заходів, спрямованих на евакуацію населення з небезпечних регіонів, реалізацію прав внутрішньо переміщених осіб, а також забезпечення їх належними умовами проживання. Це вимагає координації між державними органами, місцевою владою та громадськими організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. Посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2022.
2. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149240005.pdf>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII: станом на 31 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Росія вже не у ЄСПЛ. Що буде зі справами України проти РФ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62926473>.
5. Сидорчук Ю.М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2023. Вип. 682.
6. Кучук А.М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави: навчально-методичний посібник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
7. Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ». URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/6763>.